

SPRAWOZDANIE

STANISŁAW CIEŚLAK SJ

AI Kraków

SPOTKANIE KSIĘŻY PROFESORÓW I WYKŁADOWCÓW HISTORII KOŚCIOŁA, WARSZAWA 20 IV-21 IV 2017

Po II wojnie światowej, która przyniosła wielkie i niepowetowane straty wśród duchowieństwa polskiego, uformowała się Sekcja Historii Kościoła, która rozpoczęła swoją regularną działalność w 1964 roku. Od tego czasu organizowane są coroczne spotkania księży profesorów i wykładowców historii Kościoła. Jedynie w 1982 roku – z powodu wprowadzonego przez władze komunistyczne w Polsce stanu wojennego – nie doszło do spotkania. Sekcja Historii Kościoła w Polsce zrzesza księży profesorów i wykładowców historii Kościoła uniwersyteckich wydziałów teologicznych oraz diecezjalnych i zakonnych seminariów zakonnych, chociaż nie było nigdy oficjalnych wpisów, obowiązkowych legitymacji, czy składek członkowskich. Coroczne zjazdy odbywają się zawsze w czwartek i piątek po Wielkanocy, za każdym razem w innym miejscu. Stanowią okazję do swobodnej wymiany myśli, prezentacji najnowszych wyników badań, wyznaczania koncepcji badawczo-dydaktycznych oraz dyskusji nad prowadzonymi przedsięwzięciami naukowymi. Od początku XXI wieku prace Sekcji mają charakter monotematyczny. Podejmowane są w nich analizy wąskich wycinków bogatej historii Kościoła, z wyraźnym akcentem na tematy dotąd mało przebadane lub kontrowersyjne. Dopełnieniem każdego dwudniowego zjazdu jest zawsze sesja wyjazdowa do miejsc związanych z historią i kulturą Kościoła w Polsce.

Głównym organizatorem spotkania w 2017 roku była Inspektorja (Prowincja) św. Stanisława Kostki Towarzystwa Salezjańskiego. Uczestnicy zjazdu byli zakwaterowani w Domu Rekolekcyjno-Formacyjnym przy ul. Dewajtis 3 w Warszawie. Budynek jest malowniczo położony na skraju Łasku Bielańskiego, w jego pobliżu płynie królowa polskich rzek – Wisła. W spotkaniu wzięli udział: ordynariusz diecezji gliwickiej ks. biskup prof. dr hab. Jan Kopiec (przewodniczący Sekcji Historii Kościoła od 2004 roku), ks. arcybiskup Edmund Piszcz (przewodniczący Sekcji Historii Kościoła w latach 1984-2004), ks. prof. dr hab. Jan Walkusz (KUL; sekretarz Sekcji Historii Kościoła od 2000 roku) oraz 70 księży profesorów i wykładowców historii Kościoła reprezentujących wiele państwowych i kościelnych ośrodków akademickich oraz seminariów diecezjalnych i zakonnych w Polsce. Głównym tematem spotkania były wielkie rocznice maryjne przypadające w 2017 roku.

Spotkanie w czwartek 20 kwietnia 2017 roku o godz. 9.00 otworzył ks. bp J. Kopiec. Najpierw przywitał wszystkich uczestników, a następnie zaprezentował publikację ks. J. Walkusza *Sekcja Historii Kościoła w Polsce 1964-2014*. Po prezentacji zabrał głos Autor książki, który wskazał na cele spotkania.

Obrady przedpołudniowej sesji prowadził ks. prof. dr hab. P. Szczur (KUL). Pierwszym referentem był ks. prof. dr hab. Józef Mandziuk (UKSW), który wystąpił z referatem pt. *Stulecie objawień fatimskich i wydarzeń rewolucyjnych w Rosji*. Mówca nakreślił wydarzenia, które miały miejsce w 1917 roku w Rosji i w Fatimie. Przypomniwał, że w lutym 1917 roku doszło do rewolucji, w wyniku której nastąpiła abdykacja cara Mikołaja I. W lipcu tegoż roku, podczas trzeciego objawienia w Fatimie, Matka Boża prosiła dzieci Hiacyntę, Franciszka i Łucję o modlitwę w intencji nawrócenia Rosji. Następujące po sobie wydarzenia w Rosji doprowadziły w kolejnych miesiącach do upadku rządu koalicyjnego i wybuchu rewolucji październikowej, która zmieniła losy narodu rosyjskiego i zapoczątkowała walkę z religią. Dopiero podczas „jesieni ludów” doszło do spełnienia prośby Matki Bożej o zawierzenie Rosji Niepokalanemu Sercu Maryi. 8 grudnia 1991 roku (uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny!) nastąpiło rozwiązanie ZSRR. Tegoż roku Moskwa otrzymało katolickiego biskupa w osobie ks. Tadeusza Kondrusiewicza. W latach 1996-1997 odbyła się oficjalna peregrynacja figurki Matki Bożej z Fatimy

po Federacji Rosyjskiej i Kazachstanie. Referent stwierdził, że proces nawrócenia Rosji trwa, bowiem szalejące przez lata bezbożnictwo w dużej mierze zniszczyło duszę tego narodu.

Drugim referentem był ks. dr hab. Janusz Zbudniewek OSPPE, który w swoim referacie ukazał *Genezę i okoliczności koronacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej*. Tytuł o królewskiej godności odnośnie do obrazu Matki Bożej Częstochowskiej pojawił się w *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* Jana Długosza († 1480). Tytułu tego dowodził ok. 1517 roku podkomorzy podolski Mikołaj Lanckoroński, a za nim kilku paulinów na różny sposób uzasadniało świętość i nadnaturalną siłę świętego wizerunku. Wierni tłumnie gromadzili się przed wizerunkiem Maryi lub przed jego kopiami, doznając licznych, nadzwyczajnych łask. Te świadectwa łask sprawiły, że podjęto starania o koronację wizerunku Matki Bożej Częstochowskiej papieskimi koronami, na co 20 stycznia 1716 roku wydał zgodę papież Klemens XI. Koronacji obrazu, który był traktowany jak całun, dokonał w obecności wielu pielgrzymów biskup Krzysztof Szembek 8 września 1717 roku. Referent zwrócił uwagę na konsekwencje aktu: „koronacja przyczyniła się do wzmocnienia kultu Matki Bożej, a z drugiej strony wywołała ostrą nienawiść ludzi o skrajnie libertyńskich poglądach w okresie panowania króla Stanisława A. Poniatowskiego i jego doradców usidlonych duchem światowej masonerii do połowy XIX stulecia”.

Po przerwie na kawę jako trzeci wystąpił ks. Jarosław Wąsowicz SDB, który nakreślił *Maryjny charakter religijności ruchu „Solidarność” 1980-1989*. Mówca przypomniał, że NSZZ „Solidarność”, pierwszy w bloku państw komunistycznych niezależny od władz związek zawodowy, miał też religijny wymiar. Ten jego aspekt jest pomijany bądź marginalizowany w historiografii dotyczącej przemian demokratycznych w Polsce po Sierpniu 1980. O ile doczekaliśmy się dość licznych opracowań dotyczących obustronnych relacji Kościoła instytucjonalnego i NSZZ „Solidarność”, o tyle brakuje szczegółowej analizy religijnego fenomenu tego ruchu społecznego. Referent poddał analizie przejawy religijności internowanych działaczy „Solidarności”, m.in. mówił o obrazach Matki Bożej Internowanych, które powstały w kilku ośrodkach, pielgrzymkach świata pracy, zainicjowanych przez ks. J. Popiełuszkę, pieszych pielgrzymkach na Jasną Górę i elementach solidarnościowej symboliki, która się na nich pojawiała. Na koniec zaznaczył, że wiele z doświadczeń i inicjatyw zapoczątkowanych

przez ruch „Solidarności” w latach 80-tych XX w. jest kontynuowana po dzień dzisiejszy, m.in. pielgrzymki świata pracy na Jasną Górę.

Czwartym referentem tego dnia miał być ks. bp dr hab. Mariusz Leszczyński, biskup pomocniczy diecezji zamojsko-lubaczowskiej. Niestety, z ważnych powodów nie mógł wziąć udziału w spotkaniu. Przygotowany przez niego referat *Madonny wydziedziczone. Losy cudownych obrazów maryjnych archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego po II wojnie światowej* odczytał ks. prof. J. Walkusz. W referacie zaznaczono, że w archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od zarania jej dziejów istniał żywy kult Najświętszej Maryi Panny. Jego gorliwym propagatorem był arcybiskup halicki bł. Jakub Strzebię (ok. 1340-1409) oraz arcybiskupi: Józef Bilczewski (1860-1923) i Bolesław Twardowski (1864-1944). Przed wybuchem II wojny światowej w 1939 roku w archidiecezji istniało ok. 50 maryjnych sanktuariów i miejsc pielgrzymkowych (na 416 placówek duszpasterskich). W kościołach we Lwowie czczono m.in. wizerunki *Matki Bożej Łaskawej* (katedra), *MB Zwycięskiej* (dominikanie), *MB Bolesnej* (bernardyni), *MB Pocieszenia* (jezuici). Duchowieństwo i wierni archidiecezji lwowskiej, wyjeżdżając po II wojnie światowej – w ramach ekspatriacji – ze swoich parafii do Polski w nowych jej granicach, zabierali ze sobą także wizerunki Matki Bożej. Znalazły się one w diecezjach: wrocławskiej – 40, opolskiej – 17, legnickiej i świdnickiej – 14, zamojsko-lubaczowskiej – 13, krakowskiej – 10, gdańskiej – 7, gliwickiej – 5, warszawskiej – 5 i inne. Prawie wszystkie wizerunki przekazano do kultu publicznego. Fakt przeniesienia obrazów Matki Bożej z archidiecezji lwowskiej do nowych miejsc spowodował znaczne osłabienie kultu maryjnego. Ks. bp M. Leszczyński przywołał trafne spostrzeżenie Tadeusza Kukiza odnośnie skutków II wojny światowej dla pobożności maryjnej: „uratowane obrazy oprócz pełnienia roli kultowej, są dla Polaków z Kresów jakby pomostem łączącym ich z miejscem urodzenia lub pochodzenia przodków. Jeszcze dziś [...] stanowią czynnik integrujący wysiedloną stamtąd ludność, rozszarpaną nieraz po całym kraju”.

Po referacie ks. biskupa M. Leszczyńskiego był czas na dyskusję. Głos zabrał ks. abp E. Piszcz, który podzielił się swoimi przeżyciami z okresu stanu wojennego, m.in. ze spotkań z internowanymi członkami NSZZ „Solidarność”. Odnosił się też do objawień dzieci z Fati-my i przytoczył opinię s. Łucji dos Santos (1907-2005), która była

świadkiem objawień maryjnych w Fatimie w 1917 roku. Wypowiedź arcybiskupa odnosząca się do objawień w Fatimie miała wyjątkowe znaczenie, ponieważ spotkał się z s. Łucją. Kolejnym mówcą był prezes IPN dr Jarosław Szarek, który przybył na spotkanie w gronie kilku współpracowników. Prezes IPN zachęcał księży historyków do współpracy w projektach badawczych prowadzonych przez IPN, których celem jest przedstawienie roli Kościoła katolickiego w dziejach Polski, zwłaszcza w jego najnowszej historii. Powiedział, że IPN pragnie zrealizować m.in. projekt badawczy: „Aparat komunistyczny wobec Kościoła katolickiego i związków wyznaniowych w latach 1944-1989”. Towarzyszący prezesowi IPN pracownicy zapowiedzieli jeszcze inne projekty, które mają odsłonić różne aspekty życia Polaków i Kościoła po 1944 roku.

Tego dnia po obiedzie uczestnicy spotkania udali się autokarem na sesję wyjazdową do Czerwińska nad Wisłą, nazywanego „perłą mazowieckiej ziemi”. W sanktuarium Matki Bożej Czerwińskiej księża odprawili najpierw Mszę św. koncelebrowaną pod przewodnictwem ks. arcybiskupa E. Piszcza, który wygłosił też kazanie. Po Mszy św. uczestnicy zapoznali się z historią świątyni, która razem z cudownym obrazem Matki Bożej Pocieszenia należy do najważniejszych zabytków w polskiej sztuce sakralnej. Początki świątyni związane są z biskupem płockim Aleksandrem z Malonne, który po 1129 roku sprowadził do Czerwińska (prawdopodobnie z opactwa św. Idziego w Liège) zakon kanoników regularnych. Zakonnicy rozpoczęli budowę granitowej świątyni romańskiej pw. Najświętszej Maryi Panny, którą zakończono ok. 1155 roku. Bazylika romańska i przylegający do niej klasztor przechodziły różne i nierzadko dramatyczne koleje losu. Od 1923 roku kustoszami sanktuarium Matki Bożej Czerwińskiej są salezjanie. Przewodnikiem po świątyni był ks. dr Janusz Nowiński SDB, autor bogato ilustrowanej i starannie wydanej w pięknej szacie graficznej monografii *Czerwińsk* (Warszawa 2012). Publikacja została wydana w jubileuszowym roku 400-lecia obecności obrazu Matki Bożej Czerwińskiej. Autor szczegółowo i ze znanstwem omawia w książce historię, architekturę i wyposażenie świątyni. Na zakończenie krótkiego pobytu w domu zakonnym salezjanów każdy uczestnik spotkania otrzymał w darze monografię ks. J. Nowińskiego SDB.

W powrotnej drodze do Warszawy uczestnicy spotkania zatrzymali się w Zakrocymiu, gdzie zwiedzili kościół pw. św. Wawrzyńca i klasztor

kapucynów, którego fundacja sięga 1757 roku. Klasztor zapisał się w dziejach powstania listopadowego. W klasztornym refektarzu w dniach 11-20 września 1831 roku obradował rząd i sejm powstańczy. W 1871 roku władze carskie ograniczyły działalność zakonników do sprawowania Mszy św. i spowiadania. W latach 1864-1892 w klasztorze mieszkał i pracował bł. Honorat Koźmiński. W 1892 roku władze carskie skasowały klasztor, a budynek został przebudowany na szkołę. Nietknięty pozostał jedynie refektarz, ponieważ stał się salą klasową. Kapucyni objęli ponownie w posiadanie klasztor w 1932 roku. Przy klasztorze działa obecnie Ośrodek Apostolstwa Trzeźwości. Klasztor posiada małe muzeum sztuki sakralnej. Jeden z braci kapucynów zaprezentował uczestnikom cenne archiwalia z archiwum zakonnego.

W piątek 21 kwietnia 2017 roku uczestnicy spotkania rozpoczęli drugi dzień obrad od Mszy św. koncelebrowanej o godz. 7.00. Przewodniczył jej ks. bp J. Kopiec. W koncelebrze byli: abp E. Piszczyński, ks. prof. A. Weiss oraz ks. dr Andrzej Wujek SDB, inspektor (prowincjał) Inspektorii (Prowincji) św. Stanisława Kostki Towarzystwa Salezjańskiego, który wygłosił także kazanie, nawiązujące do czytań mszalnych z dnia.

Obradom piątkowej sesji przewodniczył ks. dr hab. Waldemar Gliński, prof. UKSW. Pierwszym referentem był ks. dr hab. Jan Pietrzykowski, prof. UKSW, który omówił *Wkład salezjanów w rozwój kultu Maryi Wspomożycielki Wiernych w Polsce*. Referent zaznaczył na wstępie, że treść wezwania *Maria Auxiliatrix Christianorum* w czasach nowożytnych stawała się coraz bardziej aktualna wobec zagrożenia wiary w ideowych i orężnych walkach religijnych XVI i XVII wieku. W tamtym okresie wezwanie *Auxilium Christianorum* stało się synonimem *Matki Boskiej Zwycięskiej*. Pierwsze fraternie *Maryi Wspomożycielki Chrześcijańskich Wiernych* powstawały w okresie potrydenckim. Do znaczących ośrodków tego kultu należały Pasawa, Innsbruck, Wiedeń, Monachium i Turyn. Pionierami nabożeństwa do *Maryi Wspomożycielki Wiernych* w Rzeczypospolitej byli głównie jezuita. W XIX wieku centrum kultu *Matki Bożej Wspomożycielki Wiernych* znajdowało się na Półwyspie Apenińskim. Kult liturgiczny tego wezwania rozpoczął się 24 maja 1816 roku, dzięki papieżowi Piusowi VII, który 16 września 1815 roku dekretem Rzymskiej Kongregacji Rytów wyznaczył dzień 24 maja w kalendarzu kościelnym jako wotum dziękczynne – wspomnienie *Maryi Wspomożycielki Wiernych*. W dalszej części referatu

ks. J. Pietrzykowski zaprezentował zasługi salezjanów w szerzeniu kultu Maryi Wspomożenia Wiernych na ziemiach polskich.

Następnie uczestnicy spotkania wysłuchali wykładu-prezentacji br. dra hab. Michała Gronowskiego OSB i ks. dra Marka Jodkowskiego, zatytułowanego *Rozwój kultu Matki Bożej Większej (Śnieżnej) w okresie reform potrydenckich. Prolegomena do badań*. Kult związany jest z rzymskim obrazem *Salus Populi Romani*, znajdującym się w Bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie. Franciszek Borgiasz (1510-1572), trzeci generał Towarzystwa Jezusowego, pragnął, aby każde nowe kolegium zakonu miało obraz *Salus Populi Romani*. W 1569 roku uzyskał zgodę papieża Piusa V na sporządzenie kopii obrazu Matki Bożej z kościoła Santa Maria Maggiore, na co do tego czasu nikomu nie pozwolono. Odtąd kopie tego obrazu rozeszły się po całym świecie. Za czasów jego urzędowania powstało pięć kopii tego obrazu. Przed obrazem Matki Boskiej Pocieszenia, kopią obrazu *Salus Populi Romani*, który był w jezuickim kościele pw. św. Piotra i Pawła we Lwowie, modlił się król Jan Kazimierz. Przed obrazem Matki Boskiej Pocieszenia w 1656 roku nuncjusz papieski Piotr Vidoni w obecności króla Jana Kazimierza po raz pierwszy użył inwokacji *Regina Poloniae*. Po II wojnie światowej obraz trafił z Lwowa do kościoła św. Klemensa Dworzaka we Wrocławiu. Mówcy wskazali, że w Polsce, według wstępnych badań, istnieje ok. 380 kopii obrazu *Salus Populi Romani*. Przygotowywany przez nich projekt ma na celu dokonanie inwentaryzacji kopii obrazu *Salus Populi Romani* na terenie Polski oraz wskazanie głównych dróg i promotorów szerzenia kultu Matki Bożej Śnieżnej.

Po przerwie na kawę wystąpił z referatem ks. dr hab. Tomasz Błaszczyk, który omówił *Wkład pallotynów w rozwój kultu Miłosierdzia Bożego*. Na wstępie zauważył, że wraz z objawieniami s. Faustyny Kowalskiej (1905-1938) rozpoczął się proces rozpoznania doktrynalnego Miłosierdzia Bożego jako przymiotu Boga w różnych aspektach teologiczno-filozoficznych. Jednocześnie rozwijał się kult Miłosierdzia Bożego, którego propagatorami byli ks. Michał Sopoćko, Zgromadzenie Matki Bożej Miłosierdzia, księży marianie i księży pallotyni. Ci ostatni zaangażowali się w dzieło teologicznego uzasadniania idei Miłosierdzia Bożego poprzez organizowanie sympozjów dla laikatu, a zwłaszcza sympozjów teologicznych, w których brali udział teologowie oraz członkowie Episkopatu Polski. Duże zasługi

na tym polu położyli księża pallotyni: Stanisław Wierzbica i Edmund Boniewicz. Ich kontynuatorami byli księża pallotyni: Lucjan Balter, Eugeniusz Weron i Roman Forycki.

Ostatnim referentem warszawskiego spotkania był ks. dr hab. Waldemar Gliński, prof. UKSW, który zapoznał uczestników spotkania z tematem: *Wolnomularskie inspiracje polityki wyznaniowej Wielkiego Mistrza Wschodu Narodowego Polski Stanisław Kostki Potockiego, ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Po okresie rozbiorów masoneria polska przeżywała swój kryzys. Renesans jej aktywności nastąpił wraz z powstaniem Księstwa Warszawskiego i powołaniem 22 marca 1810 roku Łoży Wielkiego Wschodu Narodowego Księstwa Warszawskiego. Do odrodzenia masonerii przyczynił się Stanisław Kostka Potocki, który 1 marca 1812 roku został wybrany wielkim mistrzem „Wielkiego Wschodu” i funkcje tę pełnił do 3 marca 1821 roku. W początkach Królestwa Kongresowego był on jednocześnie ministrem wyznań religijnych, kreującym politykę wyznaniową. Zasłynął wydaniem bezprecedensowego w dziejach Kościoła polskiego rozporządzenia z 22 maja 1820 roku dotyczącego sprawowania przez duchownych posługi przekazania Słowa Bożego oraz sakramentu pokuty. Wezwał w nim biskupów, aby zlecili duchowieństwu swoich diecezji „trudniących się nauczaniem ludu, iżby pod żadnym pozorem bądź to przy spowiedziach, bądź też w naukach lub na zgromadzeniach publicznych nie wazyli się czynić żadnych wyrzutów lub prześladowań przeciw będącym w kraju wyznaniom lub obrządkom niekatolickim, ani też przeciw jakimkolwiek stowarzyszeniom”. Osoby duchowne, które nie podporządkują się temu rozporządzeniu miały być przez biskupów zawieszane w obowiązkach, o czym władze kościelne powinny powiadomić władze wyznaniowe. Referent wykazał, że sekwencja wydarzeń poprzedzająca wydanie tego re-skryptu wyraźnie wskazuje, że termin „jakiegokolwiek stowarzyszenia” oznaczał łoże wolnomularskie.

Po referatach był czas na dyskusję i rozpatrzenie bieżących spraw organizacyjnych Sekcji Historii Kościoła. Ks. prof. dr hab. J. Mandziuk odniósł się do wypowiedzi prelegentów a potem przedstawił aktualny stan prac nad kolejnymi tomami *Słownika Polskich Teologów Katolickich*. Obok ks. prof. dr hab. J. Mandziuka, w tych pracach uczestniczą ks. dr hab. T. Błaszczyk i ks. dr hab. Waldemar Gliński, którzy opracowali tomy 10 i 11 *Słownika* (ponad 2000 stron) oraz ks. prof. dr hab.

R. Prejs OFMCap (KUL), który sam przygotowuje suplement *Słownika*. Kolejnym mówcą był ks. prof. J. Walkusz, który zaapelował do uczestników spotkania o dostarczenie bibliografii podmiotowej za rok 2016. Bibliografia ta wraz z wygłoszonymi referatami zostanie zamieszczona w XVII tomie serii: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*. Jej redaktorem jest ks. prof. dr hab. J. Walkusz (KUL). Podsumowani spotkania dokonał ks. bp prof. dr hab. J. Kopiec.

Publikacja ks. prof. dr. hab. J. Walkusza *Sekcja Historii Kościoła w Polsce 1964-2014* (Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2016) była od dawna oczekiwana przez historyków Kościoła w Polsce. Opisuje 50 lat istnienia Sekcji Historii Kościoła. Składa się z siedmiu części: geneza i cel sekcji (rozdz. I), zarząd (rozdz. II), członkowie (rozdz. III), miejsca zjazdów i program (rozdz. IV), tematyka spotkań i prelegenci (rozdz. V), formy dokumentacji i promocji (rozdz. VI), uczestnicy zjazdów minionego półwiecza i ich drogi życiowe (rozdz. VII). We słowie wprowadzającym ks. biskupa prof. dr. hab. J. Kopca czytamy, że ostatni rozdział publikacji zawiera „portret zbiorowy historyków Kościoła, osób duchownych zaangażowanych na katedrach uniwersyteckich oraz w seminariach duchownych w Polsce, zarówno diecezjalnych jak i zakonnych. W centrum uwagi Autora tego dzieła znalazł się zastęp osób, posiadających swoje zupełnie oryginalne biografie, należących do różnych struktur organizacyjnych i instytucjonalnych Kościoła w Polsce, realizujących indywidualne programy badawcze”¹. Na kartach publikacji zamieszczono *curriculum vitae* 155 księży-historyków Kościoła. Przedstawiono ich studia, etapy pracy i aktywności, działalność badawczą, dydaktyczną i pisarską. Każdy biogram jest opatrzony fotografią.

Spotkanie profesorów i wykładowców historii Kościoła w Warszawie należy uznać za udane i owocne. Wzięła w nim udział spora grupa księży-historyków. Spotkanie było okazją do dalszej konsolidacji środowiska historyków Kościoła w Polsce, dzielenia się osiągnięciami, wymiany poglądów i wytyczania kierunków badań naukowych. Szczególne słowa podziękowania za jego przygotowanie i sprawny przebieg należą się ks. dr. hab. J. Pietrzykowskiemu SDB, prof. UKSW oraz jego współpracownikom zakonnym.

¹ J. Kopiec, *Słowo wprowadzające*, [w:] J. Walkusz, *Sekcja Historii Kościoła w Polsce 1964-2014*, Pelplin 2016, s. 5.

